

Ктиторска композиција у наосу Богородичине цркве у Студеници

БРАНИСЛАВ ТОДИЋ

Ктиторска слика са Симеоном Немањом над његовим гробом у Богородичиној цркви манастира Студенице била је пресликана 1568. године, па је стога углавном само узгред описивана, а њен је садржај ретко испитиван.¹

Представа Симеона Немање који свој дар - Студеницу приноси Христу, налази се над кти-торовим саркофагом на јужном зиду западног травеја цркве, обликованом у виду плитке нише.

Чине је Симеон Немања (СЫНЪ СМЕОНЪ НЕМАНА И КТИТОРЪ БГО МЪСТЯ СЕГО), висок, крепак старац, плавихочију, дуге и шиљате браде, обучен у љубичасту тунику, плави аналав и кукул, са заленим кратким огртачем и куполастом круном на глави. Левом руком придржава модел цркве; Богородица (МННЪ БУ) га за руку приводи Христу (ИСЪ ХС ПРАВЕДНЫН СОУДІА).

који седи на великом и украшеном престолу; десном руком упућује благослов ктитору, а левом придржава расклопљено јеванђеље с текстом

ПРІИДѢТЕ БЛѢВЕННЫ БІА МОЕГО. НАСЛЕДѢНТЕ ОУГОТОВАННОЕ (Матеј 25, 34); (о осталим појединостима представе в. сл. 1).

¹ П. Покрышкин, *Православная церковная архитектура XII-XVIII столетий в нынешнем Сербском королевстве*, С. Петербург 1906, 28. т. XIX; В. Р. Петковић, *Манастир Студеница*, Београд 1924, 45-57, сл. 45-48; Исти, *La peinture serbe du Moyen âge*, I, Beograd 1930, pl. 3-b, 4-b; II (1934), 8, pl. 1-3,

III-2, IV-3; Н. Ј. Окунев, *Портреты королей-князей в сербской церковной живописи*, Byzantinoslavica II—1 (1930), 75-76; С. Радојичић, *Портреты српских владаров в среднем веку*, Скопље 1934, 13-14; В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 317; Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд 1953, 30; М. Ђоровић-Љубинковић, *Уз проблем иконографије српских светитеља Симеона и Саве*, *Старинар VII-VIII* (1956-1957), 83, 87; R. Hamann-Mac Lean - H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien von 11. bis zw. friihen 14. Jahrhundert*, Giessen 1963, Abb. 73-74; С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*, Нови Сад 1965, 89-91; D. Milosevic, *Die Heiligen Serbiens*, Recklinghausen 1968, 11 и, опширније, *Срби светитељи у старом сликарству*, О Србљаку, Београд 1970, 151; *Студеница*, Београд 1968, 20 (М. Кашанин) (Исто: М. Кашанин, *Камена открића. Студије о уметности Србије у средњем веку*, Београд 1978, 52-53), 97 (Д. Тасић); *Манастир Студеница*, Београд 1986, 144 (Б. Тодић) (даље: Тодић, *Манастир Студеница*); Г. Бабић - В. Кораћ - С. Ђирковић, *Студеница*, Београд 1986, 157-158 (Г. Бабић) (даље: Бабић, *Студеница*); Т. М. Trajdos, *Wizerunki Stefana Nemanji w malarstwie sciennym sredniowiecznej Serbii*, *Balkanica Posnaniensia IV* (1989), 154-164; Д. Поповић, *Српски владарски Гроб у средњем веку*, Београд 1992, 35-37; И. М. Ђорђевић, *Свети Симеон Немања као нови Јоасаф*, *Лесковачки зборник XXXIII* (1993), 159-166. - За друге текстове који се узгред дотичу кти-торске композиције в. Б. Меллер, *Библиографија*, Благо ман-астира Студенице, Београд 1988, 325-371.

Представа припада слоју фресака изведених 1568,² када су настале и све околне зидне слике: *Мироносице на Христовом гробу* горе, а *Св. Стефан краљ Дечански* и *Св. Сава* око ктиторске композиције, први обучен у дивитисион и лорос, с круном на глави, а други у египтоску одећу; у истој висини слику окружују свети столпници Симеон и Алимпије, а поред ових су св. Јован Лествичник и св. Атанасије Атонски. Лево од овога, према дубини наоса, ређају се представе на слоју из 1208/9. године:³ на чеonoј страни пиластра св. Сава Освећени и на источној, степеничasto решеној, Богородица Студеничка, св. Јоасаф и св. Варлаам, а затим - на јужном зиду - свети монаси Антоније, Јефимије и Арсеније.

Очигледно, ктиторска композиција и ликови око ње нису били дословно пресликани у XVI веку, јер су се тад у њој појавиле особе којих ту никако није могло бити 1208/9. године: Св. Сава као архиепископ (што је постао тек 1219) и Стефан Дечански, који је живео читаво столеће касније. Ако су њихови ликови несумњиво додати сликара XVI века, за

² Натпис о обнови фресака откривен је 1951. и објављен мало касније: С. Мандић, *Откривање и конзервација фресака у Студеници*, *Саопштења РЗСК I* (1956) 39, сл. 3.

³ Натпис о првом живописању цркве налази се у прстену куполе и до наших дана је очуван са знатним оштећењима: + СЕН ПРѢСЪТЪ ХРАМ ПРѢЧНСТНЕ ВЛАДЪУНЦЕ НАШЕ БЦЕ СЪЗДАНЫ БЫТЬ ВЕЛЕСЛАВНЫ... ЕЕ... АЕ ВЕЛНЫ ЖОУПАНОМЪ И СЪЗАТОУ ЦРЪ ГРЪЧСАГО КУР НАЛѢКСЕ СТЕФАНОМЪ НЕМАНЕЮ ПРНЕМЪШОУМОУ ЖЕ АНГЕЛЪСКИ ОБРАЗ СМЕОНОУ МННХОУ СЪВ...МОУ ВЕЛНЕГА КНЕЗЪ ВЪЛКЪНА ВЪ ЛѢТО. СЪЗІ. иконографије српских светитеља Симеона и Саве, *Старинар ННДАНКА БІ. И МЕНЕ РАБОТАВЪША... НѢТЕ СЪВЪ ГРЪШНАГО*. Објавио га је први пут Мандић, *Откривање и конзервација* (нап. 2) 39, сл. 2, и, опет он, предложио допуну оштећених места: С. Мандић, *Древник*, Београд 1975, 81—88 (за њим *Glossar zur fruhmittelalter-lichen Geschichte im ostlichen Europa*, Beiheft Nr. 4. *Namentragende Inschriften auf Fresken und Mosaiken auf der Balkanhalbinsel 7. bis zum 13. Jahrhundert*, Bearbeitung V. Djurić und A. Tsitouridou, Stuttgart 1986, 8-10, даље: Djurić - Tsitouridou, *Namentragende Inschriften*). Реконструкцијом натписа, сједногласним мишљењем да је у њему првобитно било и име великог жупана Стефана, бавили су се и С. Мандић, *Богородичина црква у Студеници*, Београд 1966, стр. V; *Студеница* (нап. 1), 16 (М. Кашанин), 71-72 (Д. Тасић); В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 191-192; R. Hamann-Mac Lean, *Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, Giessen 1976, 311, нап. 287; Тодић, *Манастир Студеница* (нап. 1), 137-138; Lj. Maksimović, *L'idéologie du souverain dans l'Etat serbe et la construction de Studenica*, *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, Београд 1988, 44-45. - Пре но што је откривен, о овом натпису је постојало посредно сведочанство из XIX века, са многим нетачностима, В. Р. Петковић, *Старине -записи - натписи - листине*, Београд 1923, 20.

Сл. 1 Ктиторска композиција: Христос, Богородица и Симеон Немања, 1568

Fig. 1 Composition de ktitor: le Christ, la Vierge et Siméon Némánia, 1568

Христа, Богородицу и св. Симеона Немању верује се да су тада поновљене, вероватно с мањим изменама, првобитне слике на овом месту.⁴ Да ли се данас на основу фресака из XIII и XVI века може наслутити првобитан изглед ктиторске композиције у Студеници и како се могу објаснити новине уведене 1568, питања су на која овде покушавамо да одговоримо.

Ктиторска слика из XIII века

Одмах треба рећи да је у основи тачно готово једногласно мишљење истраживача студеничког сликарства да је средишњи део ктиторске композиције и првобитно изгледао слично као данас. Нема никакве сумње да је над гробом ктитора (у који су положене његове мошти по преносу из Хиландара 1207),⁵ обележеног саркофагом, било 1208/9. насликано како он приноси задужбину Христу. То је била дуготрајна пракса спајања гроба ктитора и његове слике у хришћанском свету, па и у српској средини,⁶ а потврђивао би то Стефан Првовенчани, који казује да је вероватно 1215-1216. миро истицало не само из гроба већ и из Немањиног портрета на зиду.⁷ Добро је уочено да је овом композицијом у Србији „створен прототип ктиторско-надгробне

слике каква ће се, на истом месту у цркви, понављати у маузолејима Немањића све до времена краља Милутина”.⁸ Студенички узор је најпре био поновљен на ктиторској композицији у Милешеву

⁴ До таквог закључка дошли су сви аутори поменути у нап. 1.

⁵ Љ. Максимовић, *О години преноса Немањиних моштију у Србију*, Зборник Византолошког института XXIV-XXV (1986), 437-442.

⁶ Trajdos, *Wizerunki Stefana Nemanji* (нап. 1), 155-156; Поповић, *Српски владарски гроб* (нап. 1), 34 и даље, 180 и даље.

⁷ Стефан Првовенчани, *Сабрани списи* (приредила Љ. Јухас), Београд 1988, 99 и по њему Теодосије, *Житије Светог Саве* (приредио Д. Богдановић), Београд 1984, 88, 91, 119. Истицање мира, везивано за годину преноса Симеонових моштију, давало је повода да се неке слике у Студеници, а пре свега над Немањиним гробом и у трпезарији, датују пре 1208/9. године (С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955, 8; Исти, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 30-36; М. Ђоровић-Љубинковић, *Српско зидно сликарство XIII века*, Београд 1965, 13; М. М. Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве*, Београд 1986, 23-25), што је оповргао В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске* (нап. 3), 191-193.

⁸ Радојчић, *Портрети* (нап. 1), 13-14, 22-23, 27; Поповић, *Српски владарски Гроб* (нап. 1), 36, одакле је поменути навод.

1220-1228. године, слици насталој под надзором исте особе заслужне и за програм фресака у Студеници, архимандрита, односно архиепископа Саве, с истоветним распоредом Христа, Богородице и ктитора Владислава, а и у обама црквама над њима је била иста сцена - *Мироносице на Христовом Гробу*.⁹ Ако је, по схватањима уважаваним у Србији у раном XIII веку, ктитор Студенице и бивши велики жупан Стефан Немања био приказан у скромном пригнутом ставу монаха пред Христом, предвођен Богородицом, иконографски садржај је несумњиво био преузет из мало старије уметности.¹⁰

Место композиције, њена везаност за гроб ктитора и за слику *Мироносица*, и њен иконографски склоп, близак или истоветан другим делима у византијској и српској уметности, посебно у Милешеву, потврђивали би да је представа слична данашњој постојала и првобитно изнад Немањиног саркофага у Студеници. Није, међутим, извесно да су сликари 1568. године поновили баш све појединости са старије фреске. Врло вероватно је и у XIII веку Христос био представљен на престолу, као што је то најчешће бивало у ктиторским композицијама у Србији (Милешева, Сопоћани, Градац, Драгутинова капела у Ђурђевим ступовима)¹¹ и Византији, с подсећањем на Христа из Страшног суда (у Студеници он је обележен као Праведни судија, а вероватно је тај епитет носио и у XIII веку), јер су овакве слике, по правилу, биле есхатолошки обојене. И натпис на Христовој књизи, „Ходите благословени оца мојега, примите приправљено....“ (*Матеј*, 25, 34), уклапа се у тај садржај. Пошто је врло редак у ктиторским композицијама, може се помишљати да га је још у XIII веку одабрао Свети Сава.¹² Врло је вероватно и на фресци из 1208/9. године Богородица посредовала између Христа и Симеона Немање, и то баш у оваквом приснијем односу, држећи ктитора за руку, у шта нас уверавају само мало старији византијски и нешто млађи српски примери.¹³ Највише недоумица изазвала је представа Симеона Немање, и то од мишљења да је 1568. године насликана без везе са старијом фреском, преко тврђења да је тада претрпела озбиљне измене, до уверења да у основи новије слике стоји старија, она из 1208/9. године. Ова последња претпоставка је недавно оснажена запажањем сличних појединости на једном другом Немањиним лику из XIII века (1233-1235) у Студеници, у јужном параклису уз спољну припрату.¹⁴ Из овог поређења произлази да је и 1208/9. године Симеон Немања био насликан као великосхимник, с владарским венцем на глави, при чему је некадашњи стематогирон 1568. године добио изглед византијског камелавкиона. У прилог ове треба додати и то да ктитор држи модел цркве, приказане - ма колико неспретно без додатака које је ова била на западној страни после 1208/9. године.

Претпостављени изглед слике над Немањиним гробом у XIII веку био би, дакле, веома близак изгледу из 1568, без обзира на ситне измене, као што су облик круне на Немањиној глави, вероватно додатак *свети* испред његовог имена и можда још понешто. Зато се и на основу пресликане фреске

може тврдити да је 1208/9. године била остварена чврста веза између гроба ктитора и његовог обележја (саркофага), слике побожног приношења задужбине Христу Праведном судији, од којег ктитор очекује милост, с надом у заступништво Богородице, и околних фресака, које одражавају веру ктитора у васкрсење (*Мироносице*), истичу Немањине узор и показују синове Стефана и Вукана, као настављаче очевог ктиторског дела у Студеници и следбенике његовог исправног живота.

О Немањином гробу и саркофагу до сада је речено све оно што може да издржи суд провере, па и више од тога,¹⁵ о ктиторској слици над њима

⁹ Окунев, *Портрети* (нап. 1), 76, т. I; Радојчић, *Портрети*

(нап. 1), 18-19; И. М. Ђорђевић, *Милешева и Студеница*, Милешева у историји српског народа, Београд 1987, 75; Г. Бабић, *Владислав на ктиторском портрету у наосу Милешева. Значење и датовање слике*, Милешева у историји српског народа, 10-13; В. Ј. Ђурић, *Српска династија на фрескама у манастиру Милешеви*, Зограф 22 (1992), 15-16 (с потпунијом библиографијом).

¹⁰ Уп. А. Орландос, *Ἡ Πόρτα-Παναγία της Θεσσαλίας*, *Ἀρχαῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων της Ελλάδος* 1-1 (1935), 33-34, еικ. 22-23; А. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936, 102, 106-111; Радојчић, *Портрети* (нап. 1), 14; Д. Коцо - П. Миљковић-Пепек, *Манастир*, Скопје 1958, 76, т. XXXIII; I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*. Leiden 1976, 59-60, 84-87, Fig. 27-28, 53-54; R. Naumann - H. Belting, *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*, Berlin 1966, 184-185; А. Grabar, *Une pyxide en ivoire à Dumbarton Oaks*, *Dumbarton Oaks Papers* 14 (1960), fig. 10; Бабић, *Владислав* (нап. 9), 10-12; Поповић, *Српски владарски Гроб* (нап. 1), 35-36.

¹¹ Радојчић, *Портрети* (нап. 1), 18, 23, 27; G. Millet - A. Frolov, *La peinture serbe du Moyen âge*, II, Paris 1957, pl. 44, 59-1; Б. Живковић, *Сопоћани - цртежи фресака*, Београд 1984, 20; Исти, *Милешева - цртежи фресака*, Београд 1992, 31.

¹² Сава је са сличним значењем употребио овај јеванђељски навод и у уводу Хиландарског типика: Свети Сава, *Сабрани списи* (приредио Д. Богдановић), Београд 1986, 44. Иначе, ово место из јеванђеља је много било коришћено, нарочито у ранохришћанској уметности, уп. Н. В. Покровский, *Сѣраинѣи судъ в ѣмѣиѣникахъ византиѣиѣскоѣ и русскоѣиѣ искусствѣиѣ*, п. о. из Труды VI археологическаго създа в Одессе, III, Одесса 1887, 7-8; B. Brenk, *Tradition und Neuerung in der christlichen Kunst des ersten Jahrtausends. Studien zur Geschichte des Weltgerichtsbildes*, Wien 1966, 28-29.

¹³ Уп. нап. 10; Millet - Frolov, *La peinture*, I (1954) (нап. 11), pl. 46/1; II, pl. 44, 59-1; M. Tatić-Djurić, *L'iconographie de la donation dans l'ancien art serbe*, Actes du XIVe congrès international des études byzantines, III, Bucarest 1976, 314-315. Не смемо се упуштати у друге претпоставке о првобитном изгледу Богородице, на пример да ли је носила свитак, као у Iviron 5, Spatharakis, *The Portrait* (нап. 10), 85-86, Fig. 54 и у почетку у Милешеви, Ђурић, *Српска династија* (нап. 9), 16. сл. 1.

¹⁴ Тодић, *Манастир Студеница* (нап. 1), 221, нап. 28, и, опширније, Ђорђевић, *Свети Симеон Немања* (нап. 1), 161-162.

¹⁵ Уп. S. Ćurčić, *Medieval Royal Tombs in the Balkans: An Aspect of the „East or West“ Question*, The Greek Orthodox Theological Review (1984), 183-186; С. М. Ненадовић, *Трагом изгубљених, недовршених и оштећених облика Немањине Студенице*, Осам векова Студенице - зборник радова, Београд 1986, 141-144; Д. Поповић, *Гроб светог Симеона у Студеници*, Осам векова Студенице, 155-166; М. Чанак-Медић, *Једна претпоставка о Немањином надгробном споменику*, Осам векова Студенице, 167-172; М. Чанак-Медић - Ђ. Бошковић,

писано је много али углавном уопштено;¹⁶ такође су фреске у њиховој близини, све на слоју из XVI века, биле доведене у везу са Симеоном Немањом и његовом гробницом: *Мироносице*,¹⁷ свети столпници Симеон и Алимпије, св. Атанасије Атонски и св. Јован Лествичник.¹⁸ За све ове фреске са слоја из XVI века може се рећи да су у начелу поновиле првобитан програм и његову иконографију. Једини изузетак биле би зидне слике на бочним странама нише око ктиторске композиције, јер 1208/9. године ту нису могли бити насликани св. Стефан Дечански (+ 1331) и Св. Сава, архиепископ, па је очигледно да су они 1568. овде замењили неке друге ликове. Чије?

Мали траг једног натписа поред Стефана Дечанског можда би могао да нас приближи решењу, као и наше претходнике. Наиме, пре много година, В. Р. Петковић је уочио и то документовао фотографијом, да је уз Стефаново име постојао још један натпис који је прочитао као *КРАЉЪ ВЪЛ(КА)НЪ*, исто као и Радојчић (*КРАЉЪ ВЪЛНЪ*).¹⁹ Пошто је у међувремену натпис уништен, В. Ј. Ђурић га је објавио по Петковићу и Радојчићу и као они претпоставио (*wahrscheinlich*) да припада првом сликаном слоју (1208/9).²⁰ Сумњу у старину натписа изразио је, међутим, С. Мандић, запазивши да су његова слова била бела, на плавом позађу, иста као и на свим другим фрескама из XVI века, и да је ту вероватно настала нека грешка и исправка сликара који је 1568. обнављао фреске у Студеници.²¹ Ако је натпис постојао 1951. године, када је Мандић радио на конзервацији студеничких фресака, требало би поклонити поверење његовим речима. Уосталом, и на објављеном Петковићевом снимку јасно се види да је натпис поред Стефана Дечанског преправљан и да се завршавао словом *Н* и неким надредним словима и знацима (?), можда остацима Вукановог имена. Мало оних који су се њиме бавили, читају га углавном исто, као *краљ Вукан*.²² Мислимо да је то само делимично тачно. Краљевска титула припада Стефану Дечанском, а Вукан је могао бити обележен само као *велики кнез*, онако као у натпису у прстену куполе и на портрету с манастирског улаза.²³ Претпостављамо, међутим, да је овде 1208/9. године стварно могао бити насликан најстарији Немањин син Вукан, не толико по могућим траговима његовог имена на том месту (које су пре седамдесет година можда боље видели Петковић и Радојчић), колико по томе што се Вуканово име и његов лик појављују у два маха у Студеници 1208/9: у ктиторском натпису у цркви и на слици вероватно ктитора и његових синова на улазу у манастир. Сликање Вукана до брата и његово име иза Стефановог у натпису (нико не сумња да је баш Стефаново име било на месту великог оштећења) подстичу нас да верујемо да су они били окупљени и око ктиторске композиције у цркви, па би на западној страни, тамо где је 1568. приказан св. Сава Српски, требало очекивати великог жупана Стефана. Ову претпоставку би могле да поткрепе познате околности из првих година XIII века у Србији.

Стефан Немања је 1196. напустио великожупански престо и оставио га свом средњем сину Стефану, зету византијског цара Алексија Комнина Дуке

Анђела, док је старијем Вукану, којем би по првенству требало да припадне врховна власт, наложио да буде подређен млађем брату, а сам се замонашио и под именом Симеон повукао у свој манастир Студеницу. Убрзо се придружио најмлађем сину, монаху Сави, у светогорском манастиру Ватопеду, где је, изгледа, примио великосхимнички образ; са Савом је стигао да обнови Хиландар и тамо је умро 1199. године. А у Србији, кршећи очев завет, Вукан је устао на брата и једно време (1202-1205) самостално владао. Почетком 1207. године Сава је пренео Симеонове мошти у отаџбину и помирио завађену браћу. У Студеници је постао и игуман, старао се о њеном уређењу, радио на постепеном увођењу оца Симеона у ред светитеља и од 1208/9. године надгледао рад на осликавању студеничке цркве.

Понешто од тога показују и фреске у Студеници. Сава је на почетку живописања цркве саставио натпис, који су сликари исписали у куполи, у којем се и данас чита да је тај храм саздао велики жупан и сват грчкога цара кир Алексија Стефан Немања, који је примио анђелски образ као монах Симеон, а затим је

Архитектура Немањиног доба, I, Београд 1986, 110-111; Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 492-493; Поповић, *Српски владарски Гроб* (нап. 1), 29-31 и passim.

¹⁶ Уп. нап. 1, посебно радове В. Р. Петковића, С. Радојчића, Ј. Ковачевића, С. Петковића, Т. Трајдоса, Д. Поповић и И. Ђорђевића.

¹⁷ Радојчић, *Портрети* (нап. 1), 13-14. О вези ктиторских слика и Мироносица широм православног света в. G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines*, Paris 1967, 48-49 и P. Gautier, *Le Typikon du Christ Sauveur Pantocrator*, Revue des études byzantines 32 (1974), 74-75 (за средњу цркву манастира Паитократора у Цариграду); Окунев, *Портрети* (нап. 1),

80-81 (за Нередицу); Millet - Frolow, *La peinture*, I (нап. 11), pl. 70 и Ђорђевић, *Милешева и Студеница* (нап. 8), 75 (за Милешеву); В. Todić, *La programme des fresques dans la chapelle de WamekDadiani à Khobi (Géorgie)*, Зограф 20 (1989), 74 и даље, fig. 10 (Хоби); N. Δρανδάκης, *Οι τοιχογραφίες του ΒΑ παρακλήσιου της Αγίας Σοφίας Μιστρά*, ΕΕΦΣΠΑ 28 (1985), 478-479 (Света Софија у Мистри) итд.

¹⁸ Њихову везу с Немањиним гробом запазили су и најисцрпније објаснили И. М. Ђорђевић, *Свети столпници у српском сликарству средњег века*, Зборник за ликовне уметности МС 18 (1982), 47-48; Поповић, *Српски владарски гроб* (нап. 1), 36-37.

¹⁹ Петковић, *Манастир Студеница* (нап. 1), 2, 79, сл. 48; Радојчић, *Портрети* (нап. 1), 13.

²⁰ Djurić - Tsitouridou, *Namentragende inschriften* (нап. 3), 11-12.

Натпис су аутори реконструисали као *ВУКАН КРАЉ*.

²¹ Мандић, *Древник* (нап. 7), 86-87; и сами смо пре десетак година по облицима слова закључили да натпис потиче из XVI века, Тодић, *Манастир Студеница* (нап. 1), 221, нап. 29.

²² Петковић, *Манастир Студеница* (нап. 1), 2; Радојчић, *Портрети* (нап. 1), 13; М. Шакота, *Новооткривени натпис из Студенице*, Саопштења VIII (1969), 89; Djurić - Tsitouridou, *Namentragende Inschriften* (нап. 3), 11-12.

²³ Мандић, *Откривање и конзервација* (нап. 2), 39, сл. 2; Шакота, *Новооткривени натпис* (нап. 22), 88, сл. 1; Djurić - Tsitouridou, *Namentragende Inschriften* (нап. 3), 11. О његовом портрету на улазу В. Ј. Ђурић, *Портрети на капији Студенице*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1963, 106-109, сл. 2.

вероватно речено да је црква завршена заслугом великог жупана Стефана и његовог брата великог кнеза Вукана, године 6716, с одговарајућим индиктом. Натпис се завршава додатком у првом лицу: „И мене *работавшаго* помените, Саву грешнога.“²⁴

Ван сумње је да се игуман Сава старао о живописању Студенице; истраживања су показала да је он изабрао сликаре и довео их у Студеницу; по његовом захтеву, можда и његовим трудом, преведени су текстови с грчког на српски и исписани на фреске; он је одабрао, бар у најнижем појасу, сцене и појединачне фигуре, понајпре око гроба оца и ктитора Симеона Немање. Осим синовљеве љубави, за њ га је везивао заједнички монашки живот на Светој Гори, оснивање Хиландара, преношење његових моштију у отаџбину, настојање да му заснује култ и угради га у темеље државне и црквене идеологије.

Речено о изгледу ктиторске композиције из XIII века засновано је на слици која потиче из 1568. године и поткрепљено је посредним доказима. Узимајући, пак, у обзир веродостојне чињенице из 1208/9. године у самој Студеници, могу се боље разумети њен облик и њено значење. Игуман Сава се потрудио а о томе сам сведочи на крају натписа у куполи да поред очева гроба постави слику која ће Симеона Немању прослављати као ктитора, величати његов подвиг напуштања овоземаљске славе зарад монашке смерности, показивати његове посреднике и узоре, као и наду у васкрсење.

Симеон Немања је у Студеници био у првом реду приказан као ктитор. За такву су слику учени архимандрит Сава сигурно добро упућен у уметност Свете Горе, Солуна и Цариграда, и одлични сликари нашли одговарајуће узоре у старијој уметности и прилагодили их студеничким и српским приликама.²⁵ Ктиторска композиција је била постављена изнад ктиторовог гроба као слика приношења његовог таланта утврђивању Христове цркве на земљи, ради искупљења његових грехова. Посредник и молитељ пред Христом била му је, као што је често бивало, Богородица; при томе га је она држала за руку, као што су од XI века у византијском културном кругу исказиване заштита светитеља над дародавцем и њихова препорука Христу. Есхатолошко значење слике било је заокружено представом Христа Праведног судије, његовим речима исписаним на отвореном јеванђељу, којима ће на Страшном суду призвати себи праведне, и сликом Христовог васкрсења, као наде ктитора у његово сопствено васкрсење.

Чињеница да студенички храм није био завршен за живота Симеона Немање, већ у време његовог сина Стефана, наговештавала би да се у близини Немањине ктиторске композиције налазио и портрет другог ктитора Стефана. И то не само његов већ и његовог брата Вукана. Сигурно су Савином заслугом 1207. године утишане међусобице његове старије браће; он их је окупио око преношења очевих моштију из Хиландара у Студеницу и око његове раке;²⁶ поменуо је обојицу после Немање у ктиторском натпису у куполи и дао да се њих двојица прикажу на улазу у манастир.²⁷ Нема, додуше, никаквих података да је и Вукан уза Стефана био

ктитор Студенице, јер он није тако обележен ни у натпису ни на слици с улаза,²⁸ а њихове заједничке слике и помен у ктиторском натпису вероватно су одраз Савиног настојања да свуда где је то било могуће истакне њихову братску слогу.²⁹ Уосталом, он је и завршавање Студенице бар у натпису³⁰ представио као њихово заједничко дело. Зато се придружујемо претпоставци да су и с обеју страна ктиторске композиције били насликани Вукан и Стефан.³¹ Ктиторима и Немањиним наследницима, у Савиној замисли идеалне братске љубави, припадало је то место, а на њихове слике подсећао би, ма колико тешко читљив, и некадашњи траг Вукановог имена из XVI века на том месту.

Ако се постојање портрета Стефана и Вукана уз ктиторску слику најтеже може потврдити, много је лакше докучива Савина намера да свог оца у Студеници представи, како видимо на фресци поновљеној у XVI веку, баш овако и да га окружи

²⁴ В. нап. 3. О завршетку натписа и о улози игумана Саве у састављању програма фресака и надгледању њиховог извођења в. Радојчић, *Старо српско* (нап. 6), 39; Ђурић, *Византијске фреске* (нап. 3), 31; Ђ. Трифуновић, *Глагол работати у студеничком натпису из 1209. Године*, Зорграф 2 (1967), 6-7; Мандић, *Древник* (нап. 3), 83-86; Trajdos, *Wizemski Stefana Nemanji* (нап. 1), 159, 162-164.

²⁵ 5 Савином уделу у украшавању Студенице, поред аутора наведених у претходној напомени, писали су и М. Ђоровић-Љубинковић, *Одраз култа св. Стефана у српској средњовековној уметности*, Старица XII (1961), 50; Мандић, *Богородичина црква* (нап. 3), стр. V; *Студеница* (нап. 1), 16, 17, 20 (М. Кашанин), 78 (Д. Тасић); В. Ј. Ђурић, *Свети Сава и сликарство његовог доба*, Сава Немањић - Свети Сава: историја и предање, Београд 1979, 246-248 и нап. 18; G. Babić, *Les plus anciennes fresques de Studenica (1208/1209)*, Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, II/A, Athènes 1981, 39-41; Тодић, *Манастир Студеница* (нап. 1), 152-156; М. Татић-Ђурић, *Студеничка Богородица Кириотиса*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 191-194; И. М. Ђорђевић, *Представа сеетог Саве Јерусалимског у студеничкој Богородичиној цркви*, Студеница у црквеном животу и историји српског народа, Београд 1987, 171-182; Ђорђевић, *Милешева и Студеница* (нап. 9), 75-76.

²⁶ Уп. *Савину службу св. Симеону*: „Истиче ти гробница миро благодати, што весели твоје синове, који пред тобом стоје, Симеоне блажени“, Свети Сава, *Сабрани списи* (нап. 12), 124. Пошто је *Служба* настала у Студеници после 1208, није искључено да Сава овде мисли на Стефанове и Вуканове портрете око очевог гроба.

²⁷ О обичају приказивања осцивача на улазима градова, баш поводом студеничких слика, Ђурић, *Портрети* (нап. 23), 109-111. Стефан и Вукан су, изгледа, били насликани и у сцени *Преноса Немањиних моштију*, око 1235, у јужном параклису студеничке цркве, В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле*, Зборник радова Византолошког института VIII-2 (1964), 79, сл. 1-2.

²⁸ Мандић, *Откривање и конзервација* (нап. 2), 39, сл. 2; Шакота, *Новооткривени натпис* (нап. 22), 88, сл. 1; Djurić - Tsitouridou, *Namentragende Inschriften* (нап. 3), 11.

²⁹ *Студеница* (нап. 1), 72 (Д. Тасић).

³⁰ Мандић, *Откривање и конзервација* (нап. 2), 39, сл. 2; Мандић, *Древник* (нап. 3), 82-83, чија нам реконструкција натписа изгледа, у начелу, прихватљива.

³¹ *Студеница* (нап. 1), 20 (М. Кашанин).

одговарајућим представама. У ктиторској композицији Симеон Немања је побожан владар и монах, који за своје добро дело очекује милост и спасење од Христа. По оновременом начину размишљања, идеалан Немањин лик, његове врлине и стремљења показивани су и преко њему блиских светитеља. Тако се стварао његов двојник и он се изједначавао с њима. Треба подсетити на тренутак у којем је настала Немањина слика и одговорити на питање да ли је Немања насликан у Студеници као свети Симеон или као Симеон Немања монах, бивши жупан и ктитор. Ово осетљиво и сложено питање више је пута до сада пажљиво претресано у науци,³² при чему није узимана у обзир Немањина слика над гробом у Студеници. Наш је одговор сасвим одређен: године 1208/9. Симеон Немања није био насликан као светитељ. Ако то не би било тачно, како се може објаснити да се светитељ Симеон приказује у једној композицији уобичајеној за ктиторе (чак ктиторе нижег ранга); да му је потребна помоћ Богородице; да му Христос обећава на Страшном суду вечни живот; да се узда преко Христовог васкрсења у своје васкрсење. То су само особине ктитора, приложника и молитеља - исказиване баш оваквим, али и другачијим иконографским језиком, а не светитеља њихово место у сликаном програму и њихов однос према Христу су сасвим другачији. Професор Трифуновић је довољно убедљиво показао колико се култ Симеона стварао поступно и дуготрајно: започет у Хиландару, одмах после Симеонове смрти, он је настављен по преносу његових моштију у Студеницу 1207. године.³³ И то вероватно не одмах. У години живописања цркве (1208/9) нема ни трага Симеоновог светитељства: у натпису је наведен као ктитор под световним именом Стефан Немања, с некадашњом титулом великог жупана и сродством према византијском цару Алексију, и под монашким (анђелским) именом Симеон; на слици над гробом приказан је као ктитор, који се узда у Христову милост и васкрсење, вероватно са синовима околу. То, међутим, никако не значи да Сава није у исто време радио на остваривању замисли о Симеоновом светитељству. Без могућности да тачно хронолошки одредимо све поступке, лепо можемо запазити да Сава, у време свог управљања Студеницом, између 1207. и 1213/14, завршава Симеоново житије и Студенички типик (где се овај још не назива светим), живопише очев лик бар изнад гроба, сведок је његових првих мироточења и чуда,³⁴ саставља му прве стихире и прикључује их преподобном Мартинијану (13. фебруар) и, најзад, пише *Службу*, која је означила коначно учвршћење Симеона међу светитеље.³⁵ Наравно, у време настанка ктиторске слике Сава није пропустио да оцрта идеалан и уздигнут Симеонов лик, да га упореди па и изједначи с његовим великим узором св. Симеоном Столпником, кога је представио близу Немањиног гроба.³⁶ Сигурно то није било случајно, јер је Сава, тачно је примећено, у првом реду прослављао духовни и монашки лик свога оца.³⁷ Таквим Савиним настојањем лако је објаснити и чудан спој владарско-монашких ознака на Немањиној слици у ктиторској композицији. Круна (некада стемато-

гирион) на његовој глави мање је подсећање на његово некадашње достојанство док је подизао Студеницу а пре знак Немањиног подвига да, зарад вере и спасења, остави овоземаљска блага и прихвати скромну великосхимничку расу. Оваква слика произашла из двоструких портрета исте особе, владарских и монашких, и вероватно први пут примењена на св. Јосафу,³⁸ уздизала је Симеона у његовим врлинама, пошто је и он у својој бескрајној љубави према Христу пут одрицања претпоставио пролазним благодетима. Тај Симеонов подвиг Сава је неколико пута нагласио и у *Служби светитељу*: „Владарство своје остави, узевши крст пође за Христом“, „Мимоишао си царство земаљско... оставив супругу и чеда и све земаљске красоте“, „Царство земаљско оставивши, крст свој на раме узевши...“.³⁹

Требало би, најзад, разјаснити да ли се покрај Немањиног гроба или на неком другом месту налазио портрет игумана Саве, о чему истраживачи нису сагласни.⁴⁰ Пошто смо већ претпоставили да су

³² Пре свих то су учинили Д. Костић, *Учешће св. Саве у канонизацији св. Симеона*, Светосавски зборник 1, Београд 1936, 129-209; Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 42-47; Ђ. Трифуновић, *О настанку списа Светога Саве у светлости неких агиолошких појединости*, Студеница у црквеном животу и историји српског народа, Београд 1987, 65-70; Т. М. Трајдос, *Wizerunki Stefana Nemanji* (нап. 1), 161, 166-167; Поповић, *Српски владарски гроб* (нап. 1), 26-27.

³³ Уп. Ђ. Трифуновић, *Стара српска црквена поезија*. О Србљаку. Студије, Београд 1970, 11-17; Трифуновић, *О настанку* (нап. 32), 65-67; Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност. Основе*, Београд 1994, 190 и passim. Такође: Поповић, *Српски владарски гроб* (нап. 1), 26-27.

³⁴ То се збило тек после 1208/9. године јер је миро потекло и из Симеонове слике на зиду, Теодосије, *Житије Светог Саве* (нап. 7), 88.

³⁵ Трифуновић, *О настанку* (нап. 32), 69-70.

³⁶ О Савином труду да сликом и речима споји Симеона Немању с њим и другим прослављеним монасима в. И. М. Ђорђевић, *О фреско-иконама код Срба у средњем веку*, Зборник за ликовне уметности МС 14 (1978), 82-83; Исти, *Свети столпници у српском зидном сликарству средњег века*, Зборник за ликовне уметности МС 18 (1982), 47-48; Поповић, *Српски владарски гроб* (нап. 1), 36-37.

³⁷ Поповић, *Српски владарски гроб* (нап. 1), 37.

³⁸ Уп. V. J. Djurić, *Le nouveau Joasaph*, Cahiers archéologiques 33 (1985), 89-109; Ђорђевић, *Свети Симеон Немања* (нап. 1), 159-166. - Исте намере, баш у вези са св. Симеоном и св. Савом, исказиване су касније нешто другачије, уп. В. Ј. Ђурић, *Одрицање од власти вере ради - поводом слике св. Саве Српског у Пиви*, Четиристо година манастира Пиве (зборник радова са научног скупа одржаног у Плуџинама 16. и 17. јуна 1987), Титоград 1991, 21-37.

³⁹ Свети Сава, *Сабрани списи* (нап. 12), 123, 124, 134. И. М. Ђорђевић је сабрао и сва друга сродна места у Савином писаном делу, Ђорђевић, *Свети Симеон Немања* (нап. 1), 162-163. Уп. и И. М. Ђорђевић, *Натписи на свцима и књигама у најстаријем студеничком зидном сликарству*, Осам векова Студенице, Београд 1986, т. II.

⁴⁰ Наводимо само неколико мишљења: Кашанин, *Студеница* (нап. 1), 20, допушта да се на месту Савиног лика из 1568. отпочетка налазио његов портрет; то посредно дозвољава и Ђурић, *Портрети* (нап. 23), 109 и нап. 18, док се томе противи Тодић, *Манастир Студеница* (нап. 1), 144 (сумњу у

око ктиторске композиције у западном травеју били старији Немањини синови Вукан и Стефан, на чијем су месту у XVI веку насликани Стефан Дечански и св. Сава Српски, то би искључивало Савину представу на фрескама 1208/9. године. Штавише, нема никаквих потврда да је било где у цркви или у манастиру постојао његов портрет. Композиција и садржај натписа у куполи као да искључују такву могућност; тамо су на један начин поменути Стефан Немања (и велики жупан Стефан) и Вукан, а на сасвим други Сава, чак ако и имамо на уму да је текст саставио сам студенички игуман.

Сава себе у натпису скромно назива *грешним*, као што је то често чинио и у другим приликама, пре но што је постао архиепископ.⁴¹ Он не убраја себе у ктиторе који су подигли или завршили Студеницу, као и раније Хиландар, иако знамо колико се трудио око живописања једног и обнове другог манастира. Његова пресудна реч у обликовању фресака у Студеници пробија се и кроз слој XVI века. Она се нарочито лако чита на првобитним фрескама на југозападном пиластру поткуполног простора, око игумановог престола,⁴² на којем је 1208/9. седео сам архимандрит Сава. Поодавно је запажен његов лични избор ликова у овом простору,⁴³ као што је то уобичајено, он је игуманско седиште надвисио фрескоиконом Богородице, с епитетом Студеничка;⁴⁴ с десне стране, према јужном зиду, поставио је ликове св. Јоасафа и Варлаама,⁴⁵ не случајно, јер је судбина првога била слична његовој, па је без сумње Сава и одабрао текстове за свитке св. Варлаама и св. Јоасафа, преузетих из *Службе* ових преподобних и из *Октоиха*,⁴⁶ а у наставку на јужном зиду дао је да се прикаже тријада славних монаха Антонија, Јефтимија и Арсенија, који би му као велики узор били пред очима;⁴⁷ слева на чеonoј страни пиластра сместио је свог имењака и заштитника св. Саву Освећеног.⁴⁸

Оваквим личним избором Сава је поновио древан обичај постављања нарочито цењених светих посредника, заштитника или узора у близину историјских портрета, крај игумановог или епископовог седишта или неког другог важног места за наручиоце. При томе се, не ретко, лик овога изостављао, било из скромности, било из неког другог разлога. Јављала се, византијској и српској уметности, тада омиљена, замена или стапање личности, при чему је најчешће приказана света особа преузимала и преносила поруке оне друге.⁴⁹ Овим поступком послужио се и игуман Сава: Богородица Студеничка, покровитељка манастира, била је и његова узданица и заступница; свети Јоасаф је био његова слика одбацивања овог пропадљивог света зарад виших вредности, а то је био и његов имењак и монашки пример који је следио св. Сава Освећени. Нарочити текстови које им је ставио у руке подсећали су га да је видљив свет пролазан, пропадљив и пун таштине и да га треба оставити и поћи за Христом.⁵⁰ То жртвовање земаљског ради небеског царства било је ликовно показано Јоасафовом монашком одећом и стематогиријом на његовој глави.⁵¹ Сличне поруке о истицању небеског над земаљским, о уздању у посредништво

Богородице и о поистовећивању с високим и истоименим узорима исказао је игуман Сава и на сликама око гроба свога оца. Мада су то биле врлине које су красиле сваког доброг хришћанина, оне су на зидовима студеничке цркве добијале и посебну важност, имајући на уму Савине напоре да уведе Симеона у ред светитеља.

Његово мишљење изразио је С. Ђурић, у *Благо манастира Студенице*, Београд 1988, 125, нап. 3). С друге стране, Ђурић, *Портрети* (нап. 23), 109 претпоставља да је Савин портрет био и на манастирском улазу, што прихватају Милошевић, *Срби светитељи* (нап. 1), 162 и С. Ђурић, *нав. дело*, 109. Најзад је Мандић, *Древник* (нап. 3), 88 помишљао да би Савин лик могао бити на северном зиду припрате, слично као у Милешеви.

⁴¹ Свети Сава, *Сабрани списи* (нап. 12), 37, 40, 43, 44, 48, 85, 115, 116, 142.

⁴² Тодић, *Манастир Студеница* (нап. 1), 222, нап. 80а.

⁴³ Савин утицај на избор ових фресака запазили су С. Радојчић, *Једна сцена о Варлааму и Јоасафу у цркви Богородице Љевишке*, Старијар III—IV (1955), 79; *Студеница* (нап. 1), 20 (М. Кашанин), 78, 82 (Д. Тасић); Babić, *Les plus anciennes fresques* (нап. 25), 41; Тодић, *Манастир Студеница* (нап. 1), 154; Татић-Ђурић, *Студеничка Богородица* (нап. 25), 191, 195; Ђорђевић, *Натписи* (нап. 39), 199; Ђорђевић, *Представа светог Саве Јерусалимског* (нап. 25), 171-180; Ђорђевић, *Милешева и Студеница* (нап. 9), 75; Поповић, *Српски владарски гроб* (нап. 1), 35; Ђорђевић, *Свети Симеон Немања* (нап. 1), 160, 162-163.

⁴⁴ О овој представи Богородице много је писано, а у новије време јој је посвећено и неколико монографских радова: М. Ђоровић-Љубинковић, *Икона Богородице Студеничке. Ка проблему култа појединачних икона у средњовековној Србији*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 185-189; Татић-Ђурић, *Студеничка Богородица* (нап. 25), 191-195; М. Татић-Ђурић, *Les icônes de la Vierge a Studenica*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 199-200; Hamann-Mac Lean, *Grundlegung* (нап. 3), 93-94.

⁴⁵ Радојчић, *Једна сцена* (нап. 43), 79; *Студеница* (нап. 1), 20 (М. Кашанин), 78 (Д. Тасић); Babić, *Les plus anciennes fresques* (нап. 25), 41; Бабић, *Студеница* (нап. 1), 72; Тодић, *Манастир Студеница* (нап. 1), 154; Ђурић, *Le nouveau Joasaph* (нап. 38), 100; Ђорђевић, *Милешева и Студеница* (нап. 9), 75; Ђорђевић, *Свети Симеон Немања* (нап. 1), 160.

⁴⁶ Ђорђевић, *Представа светог Саве Јерусалимског* (нап. 25), 180, нап. 69; Ђорђевић, *Свети Симеон Немања* (нап. 1), 160, 162; уп. и Ђорђевић, *Натписи* (нап. 39), т. II (бр. 4-5).

⁴⁷ Овакво померање монаха у наос цркве било је често у великим монашким средиштима, уп. Ј. Радовановић, *Иконографска истраживања српског сликарства XIII и XIV века*, Београд 1988, 79-82 и В. Ј. Ђурић - С. Ђирковић - В. Коран, *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 220 (даље: Ђурић, *Пећка патријаршија*).

⁴⁸ Ђорђевић, *Представа светог Саве Јерусалимског* (нап. 25), 171-182.

⁴⁹ Уп. Б. Тодић, *Патријарх Јоаникије - ктитор фресака у цркви Св. апостола у Пећи*, Зборник за ликовне уметности МС 16 (1980), 93; Исти, *Фреска се. Никодима из Хиландара и проблем датирања сликарства католикона*, Зборник за ликовне уметности МС 21 (1985), 98-100, с многобројним примерима.

⁵⁰ Ђорђевић, *Натписи* (нап. 39), т. I (бр. 3), II (бр. 4-5); Ђорђевић, *Представа светог Саве Јерусалимског* (нап. 25), 173, 177-180; Ђорђевић, *Свети Симеон Немања* (нап. 1), 160, 162-163.

⁵¹ Ђурић, *Le nouveau Joasaph* (нап. 38), 100-104; Ђорђевић, *Свети Симеон Немања* (нап. 1), 159-166.

Сава је црпећи облике и значења из богате надгробне византијске иконографије окружио гроб студеничког ктитора и свог оца одговарајућим темама, придодавши му, вероватно, и слике Вукана и Стефана, исто онако као што је дао и да се око његовог игуманског места поставе ликови Богородице Студеничке, св. Јоасафа и Саве Освећеног. Надгробну слику из Студенице Сава је мало касније, између 1222. и 1228. године скоро дословно поновио у Милешеву: и тамо су над ктиторовим гробом на јужном зиду западног травеја наоса насликани Христос на престолу и Богородица која му приводи ктитора, а повише њих Мирносице на Христовом гробу.⁵² Савина замисао да Студеница буде не само гробно место оца династије већ и чувар моштију првог српског светитоља дала јој је изузетно место у српској средини: Студеница ће бити најпоштованији манастир, о њој ће бринути многи Немањини наследници, а у уметности ће дуго бити узор млађим нараштајима.⁵³ Скоро кроз цео XIII век поштоваће се облик студеничке ктиторске слике; у самој Студеници, изгледа за Савина живота, у јужном параклису ће бити насликани св. Симеон Немања и Стефан Првовенчани у монашким расама и с венцем на глави, као у ктиторској композицији у наосу цркве, чиме се истицало њихово одрицање од земаљских зарад небеских добара.⁵⁴ Студеничко решење с ктитором којег Христу приводи Богородица или неки светитељ понављаће се после Милешеве и у другим црквама: у Морачи око 1260 (пресликано 1577/8),⁵⁵ у Сопотанима између 1263. и 1268 (пресликано око 1275)⁵⁶ и у манастиру Градац (око 1275),⁵⁷ док ће касније у цркви Св. Петра у Расу (око 1280), Драгутиновој капели у Ђурђевим ступовима (1283-1285) и у Ариљу (1295/6)⁵⁸ оно постепено бивати напуштано.

Измене у XVI веку

У доста тамном раздобљу од средине XV до средине XVI века сликарство Студенице било је у приличној мери оштећено. Манастирско братство на челу с игуманом јеромонахом Симеоном смогло је средства тек 1568. да поправи пропали живопис (о чему сведочи поменути натпис на северном зиду наоса), и то само оне делове чија је обнова била неопходна. У такве је спадао, изузев *Распећа* на западном зиду, и цео западни травеј, с фрескама око оснивачевог гроба. Садашња ктиторска композиција, описана на почетку, припада том времену. Мада су фреске сликари извели на новом малтеру,⁵⁹ без већег одступања од првобитног програма, а то би значило да су 1568. затекли старије фреске бар у стању распознавања, они су насликали и понешто чега раније није било. Ктиторску композицију су поуздано поновили, с појединостима које није увек могуће проверити, као што су текст на Христовој књизи или облик његовог престола, понешто су осавременили или изменили (венац на Немањиној глави и модел

цркве у његовим рукама), додали реч *свети* испред Немањиног имена и с обеју страна слике приказали први пут св. Стефана Дечанског и св. Саву Српског.

Показали смо да су на месту ове двојице били скоро сигурно портрети великог кнеза Вукана и великог жупана Стефана, Немањиних старијих синова. Не зна се да ли су се 1568. године још виделе слике на улазу у манастир и натпис с њиховим именима у куполи. Вукан је, изгледа, био сахрањен у Студеници, близу очевог гроба, али без икаквог посебног надгробног обележја,⁶⁰ а Стефаново тело је много пута сељено, да би коначно у XIX веку било враћено у Студеницу.⁶¹ Велики кнез Вукан је после 1208/9. био сликан једино у *Лозама Немањиним*, и то у XIV веку, и само још једном у сличној композицији у Ораховици 1594. године. Стефан је као првовенчани српски краљ био познатији; Савина

⁵² Уп. нап. 9. О Савином учешћу у састављању програма милешевске цркве последњи је писао И. Ђорђевић, *Свети Сава и сликани програм Милешеве. Гробна концепција програма*, Зборник радова са научног скупа „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“, XVI, Пријеполје 1994, 153-160, где су у нап. 3 наведени претходни радови.

⁵³ В. Ј. Ђурић, *Манастир Студеница - скинија српског народа*, Благо манастира Студенице, Београд 1988, 15-19. О угледању градитеља и сликара манастира Градац, Бањске, Дечана и других цркава на Студеницу: Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских* (превео Ј. Мирковић), Београд 1935, 114; Ђ. Бошковић - В. Р. Петковић, *Манастир Дечани*, I, Београд 1941, 142-143, 152, 170-171; V. J. Djurić, *La peinture murale au XIIIe siècle, L'art byzantin du XIIIe siècle*, Beograd 1967, 161-162; I. M. Djordjević, *Dos Programm der Mutlertgotteskirche in Studenica und die serbische mittelalterliche Wandmalerei*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 505-515.

⁵⁴ Djurić, *Le nouveau Joasaph* (нап. 38), 102, fig. 2; Ђорђевић, *Свети Симеон Немања* (нап. 1), 159-160, 162-163 (с претходном литературом).

⁵⁵ С. Петковић, *Морача*, Београд 1986, 43, т. 16.

⁵⁶ Радојчић, *Портрети* (нап. 1), 22-23; В. Ј. Ђурић, *Сопотани*, Београд 1991, 157, сл. 118-120.

⁵⁷ Р. Николић, *Прилози проучавању животиса из XIII и XIV века у области Расе*, Рашка баштина 2 (1980), 86-88.

⁵⁸ Уп. Окунев, *Портрети* (нап. 1), 82-85; Радојчић, *Портрети* (нап. 1), 27-28, 30; М. Ђоровић-Љубинковић, *Животис цркве Светога Петра код Новог Пазара*, Старица XX (1969), 90-91. Такође: В. Ј. Ђурић, *Слика и историја у средњовековној Србији*, Глас САНУ CCCXXXVIII, Одељење историјских наука 3 (1983), 129; Trajdos, *Wizerunki Stefana Nemanji* (нап. 1), 175-178; Поповић, *Српски владарски гроб* (нап. 1), 51, 71, 84-85.

⁵⁹ Петковић, *Зидно сликарство* (нап. 1), 122; Чанак-Медић, *Једна претпоставка* (нап. 15), 168-169. Дуго се веровало да су у XVI веку старије фреске биле само премазане новом бојом, Петковић, *Манастир Студеница* (нап. 1), 79-80.

⁶⁰ Поповић, *Средњовековни надгробни споменици* (нап. 15), 494-495; Поповић, *Српски владарски гроб* (нап. 1), 44-45.

⁶¹ О Стефановим моштима в. С. Станојевић, *Мошти Стевана Првовенчаног у Војводини*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду III (1930), 50-65; Павловић, *Култови* (нап. 32), 51-56; Поповић, *Средњовековни надгробни споменици* (нап. 15), 494; Поповић, *Српски владарски гроб* (нап. 1), 42-44.

је заслуга што је покушавано да му се заснује култ, па је више пута био сликан као монах Симон у XIII веку, да би се потом у XIV и у XVI столећу појављивао само међу другим Немањинима, обично с владарским ознакама (Тројица Пљеваљска, Ораховица, црква Успења у Паштровићима).⁶² Његове представе ће почети да се умножавају тек пошто му патријарх Пајсије сас-тави *Службу* 1629. године.⁶³

Стога су игуман Симеон и његова сабраћа наложили сликарима да Стефанов лик не знамо у којој мери сачуван замене ликом св. Саве Српског. Пошто вероватно није било Савиног лика у наосу цркве, а он је у овим временима редовно приказиван поред св. Симеона Немање, Студеничани су дали да се наслика на Стефановом месту, па су га тако укључили у ктиторску ком-позицију. Сликари су, изгледа, намеравали да насупрот Св. Сави понове Вуканову представу, о чему би сведочили трагови преправљаног натписа, али су у последњи час приказали св. Стефана Дечанског (сл. 2 и 3).

Тако је 1568. добијена једна привидно нело-гична скупина око Немањиног гроба, с ктитором предвођеним Богородицом пред Христом, са Св. Савом архиепископом и св. Стефаном Дечанским. Спајање ликова св. Симеона и Св. Саве било је очекивано у оним временима, јер су почев од XIII века њих двојица била здружена у житијима и службама, у заједничким канонима и у сликар-ству, нарочито у раздобљу од XVI до XVII века.⁶⁴ Међутим, култ св. Стефана Дечанског, заснован убрзо после његове смрти (1331) и нешто ојачан почетком XV века, скоро је био замро у првом столећу турске власти над српским крајевима,⁶⁵ осим у манастиру Дечани, где су почивале његове мошти. Због тога готово да и није било његових ликовних представа, а у Вуковићевом *Празничном минеју* (1538) појавио се, без сумње, захваљујући дечанском јеромонаху Мојсију, који се бринуо за његово штампање.⁶⁶ Снажење Стефановог култа и појава његовог лика на иконама и фрескама поклопили су се с обновом Пећке патријаршије 1557. године.⁶⁷ Први пут се појавио у цркви у Дубочици 1565, где је, можда под утицајем знатно старије идеологије, приближен светом цару Константином.⁶⁸ Стефан Дечански је затим насликан у Студеници, али његов лик није био случајан упад у устаљен програм цркве, већ део шире замисли засноване на идеологији новообновљене Пећке патријаршије.

Стефаново *Житије*, које је саставио дечански игуман Григорије Цамблук првих година XV века, започиње похвалом св. Симеону, речима да се Симеон спустио с висине царства и заволео велико монаштво. У *Служби* истога писца истиче се да је Дечански свети изданак светог корена (Симеона Немање), а у петој песми канона ствара се тријада Симеон - Сава - Дечански: „Ниси био мањи по вери и жудњи божаственој од Симеона и Саве

свештених и од богоносних твојих отаца, већ њима подобан по тима и другим добродетељима био си.”⁶⁹

Овим је местом био надахнут и непознати писац *Молбеног канона светоме*, изгледа неколико деценија касније, када је Дечанског прикључио св. Симеону и Св. Сави: „Симеона земаљског и Саве најсвештенијег живљење и чувени печат показа се (Стефана).”⁷⁰ *Житије* и *Служба*, а можда и *Молбени канон*, настали су у Дечанима у XV веку и тек ће после 1557. ући у сас-тав *минеја* за новембар, као и у *Србљак*.⁷¹ Према томе, ове текстове су 1568. године могли позна-

⁶² Павловић, *Кулиови* (нап. 32), 52, 54; Милошевић, *Срби светитељи* (нап. 1), 228-232; Петковић, *Зидно сликарство* (нап. 1), 84, 189, 191-192.

⁶³ Ђ. Трифуновић, *Служба светом Симеону*, О Србљаку. Студије, Београд 1970, 349-350.

⁶⁴ Уп. С. Радочић, *Хиландарске иконе светог Саве и светог Симеона - Стевана Немање*, Гласник Српске православне цркве XXXIV/2-3 (1953), 30-31; Милошевић, *Срби светитељи* (нап. 1), 178-186; Петковић, *Зидно сликарство* (нап. 1), 69, 82-83 и *passim*; С. Петковић, *Српска уметност у XVI и XVII веку*, Београд 1995, 81.

⁶⁵ Најосновније о култу св. Стефана Дечанског: А. Соловјев, *Кад је Дечански проглашен за свеца? (Краљ Душанова повеља Лимском манастиру)*, Богословље IV-4 (1929), 284-298; Т. Вукановић, *О култу Стефана Дечанског у Метохији*, Хришћанско дело III/5 (1937), 371-389; М. С. Филиповић, *Култ Стевана Дечанског на Овчем пољу*, Хришћанско дело III/3 (1937), 180-195; Павловић, *Култови* (нап. 32), 29-109; М. Ђоровић-Љубинковић, *Иконостас цркве Светог Николе у Великој Хочи. Прилог проучавању култа Стевана Дечанског*, Старијар IX-X (1959), 174-178.

⁶⁶ Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XI-XVIII века*, Београд 1958, 133, т. XLIV-1; Петковић, *Зидно сликарство* (нап. 1), 83; С. Петровић, *Ликови Срба светитеља у српским штампаним књигама XVI века*, Зборник за ликовне уметности МС 26 (1990), 141-147; Петковић, *Српска уметност* (нап. 64), 81, нап. 47.

⁶⁷ Петковић, *Зидно сликарство* (нап. 1), 83, 165, 167, 173, 177, 178, 181, 184, 185, 189, 195, 196, 197, 199, 210; В. Ј. Ђурић, *Икона светог краља Стефана Дечанског*, Београд 1985; Петковић, *Српска уметност* (нап. 64), 81-82.

⁶⁸ О поређењима Дечанског с царем Константином (без помињања примера у Дубочици) Ђурић, *Икона светог краља* (нап. 67), 14-17. Стефан је и у *Служби* назван другим Константином, Григорије Цамблук, *Служба светом краљу Стефану Дечанском*, Србљак, II. Службе - канони акатисти, Београд 1970, 338-339.

⁶⁹ *Старе српске биографије XI и XVII века - Цамблук, Константин, Пајсије* (превео Л. Мирковић), Београд 1936, 3; Григорије Цамблук, *Служба* (нап. 68), 334-335. О *Служби* Ђ. Трифуновић, *Служба светом краљу Стефану Дечанском*, О Србљаку. Студије, Београд 1970, 316-317.

⁷⁰ Непознати писац, *Молбени канон краљу Стефану Дечанском*, Србљак, II (нап. 68), 360 (361); о *Канону* Ђ. Трифуновић, *Молбени канон светом краљу Стефану Дечанском*, О Србљаку. Студије, Београд 1970, 318-321 (утврђује зависност *Канона* од Цамблакове *Службе*).

⁷¹ Најбољи преглед рукописа *Службе* доноси Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI-XVII века)*, Београд 1982, 31 (бр. 235), 61 (бр. 759), 63 (бр. 791, 793, 794, 796, 799), 64 (бр. 800, 802), 68 (бр. 873), 105 (бр. 1520).

Сл. 2 Св. Стефан Дечански, 1568

Fig. 2 Saint Etienne Dečanski, 1568

Сл. 3 Св. Сава Српски, 1568

Fig. 3 Saint Sava de Serbie, 1568

вати студенички монаси, а сигурно сликари који су дошли из Пећи, седишта Патријаршије,⁷² одакле су ширени култови балканских и српских светитеља, како преписивањем житија и служби,⁷³ тако и

⁷² Петковић, *Зидно сликарство* (нап. 1), 122-125. С разлогом се претпоставља - П. Мијовић, *Пећка патријаршија*, Београд 1960, 26; С. Петковић, *Руски утицај на српско сликарство XVI и XVII века*, *Старинар XII* (1961), 97-98; Петковић, *Зидно сликарство* (нап. 1), 124-125; Бабић, *Студеница* (нап. 1), 162, 167-168 - да је међу сликарима у Студеници био и млади Лонгин, пећки монах (податак да је он био монах у Пећи објављују М. Ивановић - П. Пајкић - Р. Лазовић, *Три Лонгинове иконе из Велике Хоче*, Гласник Музеја Косова и Метохије III, 1958, 198), а занимљиво је да се Лонгин у највећој мери користио Стефановим *Житијем* и *Службом* приликом рада на дечанској икони овог светитеља 1577. године, Ђурић, *Икона светог краља* (нап. 67), 20 и даље.

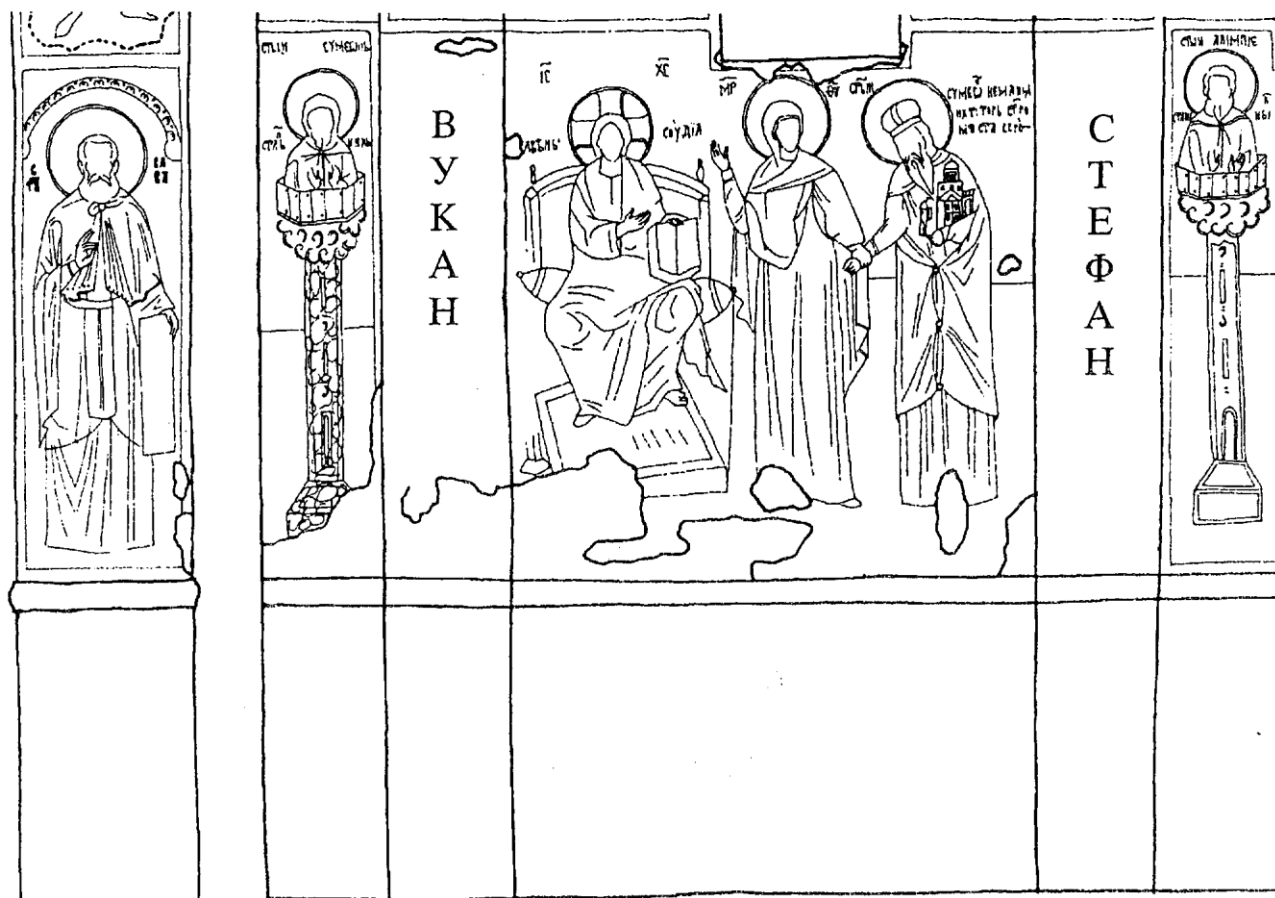
⁷³ Богдановић, *Инвентар* (нап. 71), 65 (бр. 852), 78 (бр. 1054), 79 (бр. 1058), 105 (бр. 1520) итд.; Д. Богдановић, *Каталог ћириличких рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 95 (бр. 153), 115 (бр. 236), 118 (бр. 249), 167 (бр. 437), 183 (бр. 479), 184 (бр. 482) итд.

умножавањем њихових ликова на зидовима храмова и на иконама.⁷⁴

Можда се на основу баш тада у Студеници први пут насликаних ликова може поуздано сагледати напор обновљене српске црквене организације да у први план стави локалне примере праве вере и њене заштитнике. У Студеници су 1568. у склопу таквих намера насликани Св. Сава и Стефан Дечански, архиепископ Арсеније и патријарх Јефрем, Иларион Мегленски, Јован Рилски и Јоаким Сарандапорски, као и св. Георгије Нови.⁷⁵

⁷⁴ Петковић, *Зидно сликарство* (нап. 1), 81-89; Петковић, *Српска уметност* (нап. 64), 81-84.

⁷⁵ Петковић, *Манастир Студеница* (нап. 1), 42, сл. 40, 50, 55, 59; Петковић, *Зидно сликарство* (нап. 1), 82-89, 167-168; Милошевић, *Срби сеетитељи* (нап. 1), 192, 211; Ц. Грозданов, *Портрети на светитељите од Македонија од IX-XVII век*, Скопје 1983, 174; Тодић, *Манастир Студеница* (нап. 1), 162-163, 166; Бабић, *Студеница* (нап. 1), 157, 158; Г. Суботић, *Најстарије представе светог Георгија Кратовца*, *Зборник Византолошког института* 32 (1993), 176.

Сл. 4 Ктиторска композиција, 1208/9 (реконструкција)

Fig. 4 Composition de ktitor, 1208/9 (reconstitution)

Иста група сликара, образована вероватно заслугом српског патријарха Макарија и носилац његових захтева, насликала је мало раније (1565) у припрати Пећке патријаршије ове светитеље, осим Стефана Дечанског, али и многе друге, српског и балканског порекла.⁷⁶ А 1570. године насликаће и у грачаничкој припрати св. Симеона, св. Саву, св. Арсенија и св. Јефрема, св. Јована Рилског и, можда, Стефана Дечанског поред још једног владара (Милутина?).⁷⁷ Обичај њиховог приказивања, започет у Пећи и допуњен у Студеници, биће настављен, али не више тако програмски, и у другим црквама касног XVI и раног XVII века.⁷⁸

Измену ктиторске композиције у Студеници 1568. требало би посматрати у склопу ширих идеја којима је био преокупиран врх Српске цркве да се истицањем сопствених светитеља владара, архиепископа и патријараха, монаха и мученика преко њихових служби, култова и слика, исказу њена дуговечност и непромењивост. Небитне за исказивање оваквих порука, сликари у Студеници су

тада портрете Вукана и великог жупана Стефана заменили ликовима св. Саве и св. Стефана Дечанског, имајући узор у Цамблаковом *Житију св. Саве*, а нарочито у *Служби Стефана Дечанског*, која их је спајала и заједно прослављала.

⁷⁶ Петковић, *Зидно сликарство* (нап. 1), 82-89, 162; Милошевић, *Срби светитељи* (нап. 1), 192, 211; Грозданов, *Портрети* (нап. 75), 172-173; Ђурић, *Пећка патријаршија* (нап. 47), 262-263; Суботић, *Најстарије представе* (нап. 75), 176.

⁷⁷ Петковић, *Зидно сликарство* (нап. 1), 82-89, 172; С. Петковић, *Сликарство спољашње припрате Грачанице*, Византијска уметност почетком XIV века. Научни скуп у Грачаници 1973, Београд 1978, 202, 208-209; Грозданов, *Портрети* (нап. 75), 174; Б. Тодић, *Грачаница - сликарство*, Београд - Приштина 1988, 249-250.

⁷⁸ Петковић, *Зидно сликарство* (нап. 1), 82-89, 162, 165, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 177, 178, 180, 181, 184, 185, 186, 188, 189, 191, 195, 196, 197, 199, 209, 210, 211.

Composition de ktitor dans le naos de l'Église de la Vierge à Studenica

BRANISLAV TODIĆ

Dans aucun des édifices que le grand joupan Etienne Némania fit bâtir dans la seconde moitié du XIIe siècle, son portrait de ktitor, qui y existait assurément, ne nous est parvenu. A Studenica, la plus belle des fondations de Némania, son portrait ne fut peint qu'en 1208/1209. Avant cette date, plusieurs événements avaient eu lieu: abdication de Némania de la couronne serbe (1196), sa retraite au Mont Athos où il se fit moine sous le nom de Siméon, sa mort à Chilandar (1199) et la translation de ses cendres à Studenica (1207). Cette translation fut organisée par Sava, son fils le plus jeune qui était moine à Chilandar, mais qui resta désormais à Studenica comme higoumène; il réconcilia ses frères aînés, Voukan et le grand joupan Etienne, surveilla l'exécution des peintures murales à Studenica et fit des préparatifs en vue de la canonisation de son père. Dans l'inscription qu'on lit dans l'anneau de la coupole et qui date de 1208/1209, figurent les noms des ktitors de Studenica. C'est le nom de Siméon Némania qui y est mentionné le premier; viennent ensuite ceux de Voukan et d'Étienne et, à la fin, celui de Sava, occupant la place la plus modeste. Les portraits de certains de ceux-ci furent peints au cours de ces années-là à l'entrée du monastère aussi.

Ces faits pourraient nous aider à comprendre la composition de ktitor qui fut peinte à nouveau en 1568. Sur la base des informations fournies par des sources historiques et par des témoignages subsistant à Studenica, ainsi qu'en se fondant sur les représentations similaires dans l'art byzantin et serbe, on peut conclure que la composition de ktitor, peinte au XVIe siècle, reproduisait fidèlement celle de 1208/9, où Siméon Némania, tenant entre les mains le modèle de son église, était présenté par la Vierge au Christ siégeant sur le Trône. Il est presque certain que la figure de Némania était encadrée de celles du prince Voukan et du grand joupan Etienne; à leurs côtés étaient représentés les saints auxquels Siméon Némania était égalé: saints stylites, Siméon et Alympios, saint Athanase l'Athonite et saint Jean Climaque. Les portraits de tous ceux étaient peints au-dessus ou autour du sarcophage surmontant la tombe de Siméon; à proximité se trouvaient aussi deux scènes de l'É-

vangile, de caractère eschatologique: Crucifixion et Saintes femmes au tombeau du Christ. Par son agencement et son iconographie - Némania y étant représenté, probablement à l'instar des portraits de saint Joasaph, comme moine, mais ceint d'une couronne, ce qui magnifiait son abdication de la gloire terrestre - ainsi que par les fresques qui l'entourent, la composition avait le contenu de celles de ktitor. Mais, en même temps, elle idéalisait Siméon - ktitor, moine et ancien grand joupan - et le rapprochait des saints qui lui avaient servi de modèles. D'ailleurs, il commencera bientôt (après 1208/9) à être vénéré lui-même en tant que saint et myroblitos, pour faire ensuite l'objet d'une *Vie*, d'une liturgie et des premières peintures le représentant comme saint (à Mileševa entre 1220 et 1228 et à Studenica entre 1233 et 1235).

Dans l'église il n'y avait pas de portrait de l'archimandrite Sava; sa place d'higoumène était désignée dans l'encoignure sud-ouest du naos par une icône à fresque représentant la Vierge Studenička et par les portraits de ses modèles et protecteurs, saints Joasaph et Sabbas de Jérusalem. Toutes ces peintures murales subsistent sur la couche datant de 1208/9.

Les peintres du XVIe siècle que l'on avait fait venir de Peć, siège du Patriarcat serbe rétabli, restaurèrent la composition de ktitor en apportant, dans sa structure, des modifications insignifiantes, mais, à la place de Voukan et d'Étienne, ils évoquèrent saint Sava en tant qu'archimandrite (ce que celui-ci ne devint qu'en 1219) et saint Etienne Dečanski (mort en 1331). Ils y furent réunis probablement sur la base des textes liturgiques consacrés à Etienne Dečanski, où ils étaient mentionnés tous les trois. La représentation, en 1566, à Studenica, d'Etienne Dečanski et d'autres saints serbes devrait être expliquée par les efforts du Patriarcat de Peć de mettre en évidence, dans toutes les occasions, les saints serbes et autres de son diocèse, en tant que modèles de la vraie foi. Sous la longue occupation turque et islamique des régions serbes, ce fut là un moyen de sauvegarder la religion et l'indépendance de l'esprit national.